

Baard Borge

Forsoningen som uteble. Norges oppgjør med landssvikerne

«Kanskje er vi eit uforsonleg folk – eigentleg?»

Berge Furre, 1995

I anledning frigjøringsjubileet i 1995 holdt jeg rundt om i Hordaland noen åpne forelesninger om *Nasjonal Samlings* (NS) aktivitet på det enkelte sted i okkupasjonsårene. Etter et av foredragene ble jeg oppringt av en kvinne som ville takke for den forsonlige tonen i min framstilling: «Jeg hørte ikke noe til hatet NS bestandig blir omtalt med.» Hun fortalte at hennes far, en kommunal funksjonær, hadde gått inn i NS under krigen. Under rettsoppgjøret etter frigjøringen ble han dømt for NS-medlemskapet og avsatt fra sin stilling. Jeg forsto at hele familien hadde lidd under landssvikstemplet.¹ Kvinnen ville ikke si navnet sitt. Etter samtaler og korrespondanse med atskillige tidligere NS-folk tror jeg personlig at kvinnen som ringte meg, kan være representativ for en god del av dem som, direkte eller indirekte, ble rammet av det såkalte rettsoppgjøret. De er bitre, og føler at de ikke har møtt noen forsoningsvilje fra seierherrenes side. «Skal krigen aldri ta slutt?», skrev en tidligere NS-mann til meg for få måneder siden. Krigsgenerasjonen av «gode nordmenn» hevder på sitt hold at de tidligere NS-medlemmene er forherdet, og at de ennå ikke har forstått alvoret i sine handlinger under okkupasjonen. Frontene som oppsto mellom nordmenn under krigen, synes ennå harde, et halvt århundre etterpå.

¹ De som ble dømt under rettsoppgjøret, har i regelen ikke godtatt betegnelsen landssvikere, som de mener har stemplet dem som svikefulle mennesker uten nasjonal holdning. Selv hevder de oftest at de hadde ideelle motiver for sine handlinger i okkupasjonsårene.

Hva innebærer forsoning?

Noen nasjonal forsoning mellom motpartene fra krigens dager er det neppe rimelig å snakke om, i hvert fall ikke om vi med dette begrepet sikter til det å bli venner igjen og tilgi hverandre etter en uoverensstemmelse.² Denne formen for forsoning vil ikke finne sted i noen stor skala mellom gode nordmenn («jössinger») og tidligere landssvikere. Folk fra begge sider har personlige erfaringer fra okkupasjonen og oppgjøret, erfaringer som stenger for tilgivelse. Forsoningsbegrepet har imidlertid en alternativ betydning, som kanskje kan være mer realistisk i vår sammenheng. Ordet kan også bety å overvinne negative følelser for et annet menneske, og forholde seg nøytralt til vedkommende. Det er en slik forståelse jeg legger til grunn i det følgende. Forsoning i denne betydningen kan trolig fremmes ved at historiebildet får flere nyanser, og ved at gamle fiender gjensidig prøver å leve seg inn i og forstå hverandres motiver. En slik forsoningsprosess kan etter min oppfatning regnes som fullført når de sosiale etterdønningene av krig og oppgjør ikke lenger er merkbare i det norske samfunnet. I dette synet ligger at forsoning i vår forstand ikke er noe som bare angår nordmenn som selv opplevde krigen. Det angår også etterkrigsgenerasjonen, kanskje særlig barna til dem som ble dømt for landssvik. I denne artikkelen drøfter jeg i hvilken grad mangelen på forsoning kan føres tilbake til måten rettsoppgjøret ble gjennomført på like etter krigen. Kunne noe vært gjort annerledes den gangen, slik at forsoning var blitt mindre vanskelig? Og er det ennå mulig at motsetningene fra krigen kan mildnes noe?

Rettsoppgjørene etter andre verdenskrig

Det norske rettsoppgjøret var ett av flere etterkrigsoppgjør som tok til i Vest-Europa våren 1945.³ Tysklands okkupasjoner var over, og de frigjorte lands demokratiske myndigheter satte i verk straffe-

² Definisjonene er hentet fra *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English*, fra avsnittet om *reconciliation* (forsoning).

³ Det fant også sted etterkrigsoppgjør i det Sovjet-kontrollerte Øst-Europa, men der ble rettsoppgjørene mot «fascister» i stor grad brukt som påskudd til å ramme kommunistenes politiske motstandere (Henke og Woller 1991).

rettslige tiltak mot egne borgere som var mistenkt for kollaborasjon, det vil si utilbørlig samarbeid med okkupanten. Noen av kollaboratørene var i tillegg ansvarlige for voldshandlinger mot sine landsmenn.⁴ Hundretusener av europeere ble internert, tiltalt og dømt i løpet av de første årene etter krigen (Henke og Woller 1991). Straffbart samarbeid ble definert forskjellig fra land til land, og oppgjørene fikk av den grunn ulikt omfang og forløp. I flere land var det uenighet om oppgjørets praktiske gjennomføring. Og valgene som ble truffet, har i regelen vært omdiskutert også i ettertid. Striden om oppgjørens utforming sto dels mellom regjeringer og motstandsbevegelser, dels mellom politiske partier. Partiene på venstresiden, spesielt kommunistene, forlangte omfattende rettslige oppgjør og strenge straffer. Borgerlige partier var jevnt over noe mer forsonlige i synet på de tidligere kollaboratørene.

Fenomenet kollaborasjon vil normalt vekke nasjonale følelser i okkuperte lands befolkninger, fordi samarbeidsfolk i sine landsmenns øyne bryter med det nasjonale skjebnefellesskapet. Det knyttet seg av den grunn sterke følelser til oppgjørene, følelser som trolig ble til hinder for nasjonal forsoning i etterkrigstiden. Samtidig er det, som vi skal se, grunn til å tro at slike følelser opptrer med noe forskjellig innhold, og likeledes at de kan ha ulik intensitet og varighet. Vilkårene for forsoning kan dermed ha variert noe fra land til land. I Norge har de såkalte landssvikerne vært et meget følelsesladet emne, kanskje enda mer enn i andre land som var under tysk okkupasjon. Og muligens ble det i vårt land vanskeligere å ta kollaboratørene inn igjen i det nasjonale fellesskapet, enn i flere av landene det her er naturlig å sammenlikne oss med. Vårt hjemlige oppgjør ble i stor grad konsentrert om partiet NS og dets medlemmer, og vi skal se på bakgrunnen for dette.

Det norske NS-regimet

På invasjonssdagen 9. april 1940 kunne en om kvelden høre NS-føreren Vidkun Quisling tale i NRK radio. I talen utnevnte han seg

⁴ Et eksempel er det franske Vichy-regimets milits, som henrettet flere hundre partisaner (Rouso 1991). Andre eksempler er personene som i tyskokkuperte land lot seg verve av det tyske *Gestapo*. Denne gruppen kollaboratører ble gjerne tungt kriminelt belastet som angivere og torturister.

selv til ny statssjef, i spissen for en NS-regjering. Den 25. september gjorde den tyske *Reichskommissar* Josef Terboven NS til landets eneste lovlige parti. Samtidig utnevnte han en ny norsk regjering av kommissariske statsråder.⁵ Flertallet av ministrene var NS-folk. I februar 1942 lot tyskerne Quisling danne en ren NS-regjering, som fungerte fram til frigjøringen i mai 1945. NS' regjeringsposisjon i Norge var unik, jevnført med de fleste andre tyskokkuperte landene, der lokale fascistgrupperinger ikke fikk reell innflytelse.⁶ I april 1940 hadde NS neppe mer enn ett tusen medlemmer, men partiet vokste hurtig i de tre første årene av okkupasjonen. I alt var omkring 50 000 nordmenn i kortere eller lengre tid medlemmer av NS under krigen. NS' krigsmedlemmer hadde varierende motiver. Noen støttet partiets ideologi og program. Hos andre lå det pragmatiske og situasjonsbetingede hensyn bak innmeldingen. NS drev i tiden 1940–1945, som landets eneste tillatte parti, et målbevisst arbeid for å reformere det norske samfunnet i tråd med sitt partiprogram. For å gjennomføre *Nyordningen* plasserte NS partimedlemmer i samfunnslivets nøkkelposisjoner. Den offentlige forvaltningen, organisasjonene, mediene og kulturlivet ble satt under NS-ledelse og administrert i henhold til partiets førerprinsipp.

Nordmenn flest har både før, under og etter krigen sidestilt det norske NS med tyskernes naziregime, men denne mentale refleksjonen kan være villedende. Naturligvis var det ideologisk slektskap mellom Quisling og Hitler, men de var likevel forskjellige. Ideologisk sett sprang NS ut av norske politiske tradisjoner, selv om partiet også var påvirket av fascismen ute i Europa og den tyske nazismen. Krigsårenes NS-styre i Norge var dessuten ikke et ytterliggående, nazistisk regime som lar seg sammenlikne med Tyskland under Hitler. Ideologisk fanatisme var regelen i Det tredje rike, men unntaket i NS-Norge, selv om også NS hadde radikale elementer (Borge 1992). Atskillige NS-folk så seg under okkupasjonen som en buffer mellom den norske befolkningen og tyskerne,

⁵ De kommissariske statsrådene utgjorde formelt ingen regjering og opptrådte ikke som kollegialt organ. De bestyrte hvert sitt departement på vegne av den tyske *Reichskommissar*, Josef Terboven (Dahl 1992).

⁶ I det tyskdominerte Europa var det to mulige paralleller til Quislings og NS' rolle i Norge, nemlig Ante Pavelics regime i *Kroatia* og Tisos styre i *Slovakia* (Larsen 1998).

og prøvde etter beste evne å beskytte det de mente var norske interesser (Grimnes 1983). Det kan likevel ikke underslås at også Quislings regime benyttet vold og tortur, særlig det NS-dominerte *Statspolitiet*, som samarbeidet tett med *Sipo*, tyskernes hemmelige politi. Og *Hirden*, NS' uniformerte milits, forsøkte seg vinteren 1940–1941 med aggressive gatedemonstrasjoner og brutal framferd etter mønster av de tyske nazistenes *Sturmabteilung* (Grimnes 1983). Fra og med 1943 opprettet NS-regjeringen dessuten særdomstoler som i flere tilfeller avsa dødsdommer over nordmenn.

Landssvikoppgjøret

Ved frigjøringen i mai 1945 hadde Johan Nygaardsvolds eksilregjering i London lenge planlagt et rettslig oppgjør med Quisling og tilhengerne hans, «quislingene». Eksilregjeringen vedtok i denne forbindelsen nye lover, en praksis som blant annet ble begrunnet ut fra konstitusjonell nødrett.⁷ Forberedelsene til oppgjøret gjorde London-regjeringen i nært samarbeid med representanter for *Hjemmefronten*, motstandsbevegelsen i det okkuperte Norge. Som regel godkjente regjeringen lovutkastene den fikk fra *Hjemmefronten*, uten å gjøre endringer i dem.⁸ Årsaken var at eksilregjeringen gjerne ville følge opinionen hjemme i Norge. Rettsgrunnlaget for oppgjøret var paragraf 86 i straffeloven, som sier at den som hjelper fienden i krig, er landsforræder. I tillegg kom London-regjeringens provisoriske anordninger, som var mer tilpasset den

⁷ Det har vært en utbredt oppfatning at Stortingets ekstraordinære møte på Elverum om kvelden 9. april 1940 ga regjeringen en generalfullmakt (Elverumsfullmakten) til å treffe de nødvendige avgjørelser på vegne av storting og regjering. Noe slikt vedtak ble imidlertid ikke gjort, formelt sett. Og da domstolene i forbindelse med rettsoppgjøret måtte ta stilling til gyldigheten av London-regjeringens lovgivningsvirksomhet, viste de først og fremst til konstitusjonell nødrett (Hjelle 1995).

⁸ «Stort sett ble hjemmefrontutkastene vedtatt av regjeringen uten vesentlige forandringer,» sier jusprofessoren Johs. Andenæs i sin bok om rettsoppgjøret (*Det vanskelige oppgjøret*, 1979). I en gjennomgang av Andenæs' tekst sier den danske juristen Hans Gammeltoft-Hansen likevel ved to anledninger at de samme utkastene ble «betydelig modifisert» av London-regjeringens justisdepartement (Gammeltoft-Hansen 1983). Det er vanskelig å se at Andenæs' framstilling kan gi grunnlag for en slik beskrivelse.

faktiske situasjonen i Norge. Særlig viktig ble *Landssvikanordningen* fra desember 1944.⁹ Bestemmelsen, som stort sett var Hjemmefrontens verk, gjorde det til et lovbrudd å tegne eller opprettholde medlemskap i NS etter 8. april 1940. Etter Hjemmefrontens mening var samtlige NS-medlemmer skyldige i alvorlig kollaborasjon.

NS-medlemmene kunne med hjemmel i *Landssvikanordningen* dømmes til bøter og inndragning av eiendom. Samtidig kunne de fradømmes borgerlige rettigheter, som stemmeretten, retten til å praktisere i en rekke yrker og retten til å ha offentlig stilling. Bestemmelsen innførte også et solidarisk erstatningsansvar; alle NS-medlemmene skulle betale en kollektiv økonomisk erstatning for skadene krig og okkupasjon hadde påført landet. Det viktigste ved anordningen var kanskje likevel at den ved å konstruere forbrytelsen landssvik også ga opphav til populærbetegnelsen «landssvikere» om NS' medlemmer. En senere anordning slo fast at det var de alminnelige domstolene som skulle gjennomføre rettsoppgjøret. I Norge opprettet en altså ikke særdomstoler, slik flere andre land gjorde. Rettspraksisen under det norske oppgjøret avvek likevel fra hva som er vanlig i fredstid (Wiesener 1985). *Landssvikanordningen* ble gitt tilbakevirkende kraft, slik at bestemmelsen rammet innmeldinger i NS som hadde skjedd før den ble vedtatt. I alt 28 500 saker ble avgjort uten domstolsbehandling, ved at tiltalte vedtok et forelegg på frihetsstraff eller annen straff. Og blant dem som valgte å skrive under et forelegg, finner vi tre tusen mistenkte som hadde tilbrakt opptil ett år i varetekt, uten at det forelå noen dom mot dem.

Resultatet av forberedelsene i London ble det mest omfattende rettsoppgjøret i Vest-Europa. Ikke i noe annet land ble en så stor andel av befolkningen trukket inn i oppgjøret. I Norge ble 633 per 100 000 innbyggere dømt til fengselsstraff. Tilsvarende tall for Frankrike er 94, mens Danmark fengslet 374 per 100 000, Nederland 419 og Belgia 596 (Novick 1968). I alt 93 000 nordmenn ble etterforsket på grunn av mistanke om at de var skyldige i landssvik. Hver sjuende eller åttende norske husstand ble antakelig

⁹ Anordningen ble sommeren 1945 behandlet av Stortinget, og gjort til *Landssvikloven*, som de fleste saker under rettsoppgjøret ble avgjort ut fra.

berørt av straffeprosessene, ved at familiemedlemmer var blant de mistenkte. Omfanget rettsoppgjøret fikk, kom av at alle NS-medlemmer skulle straffes, noe som også medvirket til at det skulle gå seks år før rettsapparatet var ferdig med oppgjøret. 49 000 av de mistenkte ble dømt, resten ble frikjent, eller straffeforfølgingen mot dem ble innstilt. Blant de dømte finner vi de aller fleste av NS' medlemmer. De landssvikmistenkte som ikke hadde tilhørt NS, utgjorde derimot flertallet blant de frifunnede. I praksis var det bare høy alder som kunne redde et NS-medlem unna straffen. Når det var mulig å straffeforfølge hele NS' organisasjon, kom det av at medlemsarkivet ble beslaglagt ved frigjøringen. Langt på vei ble det formelle NS-medlemskapet et objektivt kriterium for skyld under rettsoppgjøret, uavhengig av det enkelte medlems faktiske handlinger eller betydning innenfor NS-regimet. De 26 000 såkalt passive NS-medlemmene ble ikke dømt for annet enn å ha fylt ut et innmeldingsskjema.

Et mildt oppgjør?

Landssvikoppgjøret i Norge blir ofte vurdert som mildt, når det sammenliknes med andre lands oppgjør (Kolsrud 1994, Dahl m.fl. 1990). Flere momenter kan da også tale for at en slik karakteristikk er treffende, dersom vi trekker paralleller til oppgjørene som hadde mest til felles med det norske, nemlig det danske og det nederlandske. Flesteparten av de 26 000 passive NS-medlemmene slapp med bøter, og av de dødsdømte ble «bare» 25 henrettet, mot 40 i Nederland og 46 i Danmark (Larsen 1994). De fleste landssvikdømte fikk etter hvert tilbake sine rettigheter, og alle som ble dømt til fengselsstraff, slapp ut før tiden. I Norge var det dessuten få tilfeller av grov selvtekt i oppgjørets startfase, sammenliknet med forholdene i andre frigjorte land. I Frankrike ble tusenvis av kollaboratører henrettet uten lov og dom (Rouso 1991). Men det kan uansett være problematisk å si at det norske landssvikoppgjøret var spesielt lempelig, jevnført med straffeprosesser i de andre vesteuropeiske landene.

Velger vi å se på antall henrettelser isolert, får vi inntrykk av at Landssvikoppgjøret var mildere enn danskenes *retsoppgjør*, men samtidig hardere enn Nederlands oppgjør, fordi folketallet i Nederland var tre ganger større enn det norske. Dette bildet av de tre

oppgjørene endrer seg imidlertid om vi ser antall eksekusjoner i forhold til hvor mange dødsdommer som opprinnelig ble avsagt av domstolene. Norges oppgjør framstår da som det hardeste av de tre. I Norge ble bare 17 prosent av de dødsdømte benådet, mens nederlenderne benådet 26 prosent og danskene hele 59 prosent (Larsen 1994). Bakgrunnen for de nasjonale oppgjørene var dessuten forskjellig, og likeledes situasjonen de foregikk i. Et eksempel på at situasjonen må tas i betraktning når vi skal sammenlikne, kan være fraværet av lynchjering i Norge. Dette særtrekket kan vi ikke uten videre ta til inntekt for at oppjøret vårt var mildt. Mangelen på illegale henrettelser må ses i lys av at myndighetene hos oss hadde større kontroll ved frigjøringen enn hva som var tilfellet i flere andre land (Larsen 1994, Eriksen og Halvorsen 1995). Vi kan så langt konkludere med at enkle karakteristikk av de nasjonale oppgjørene som henholdsvis «harde» eller «milde» bare kan brukes under gitte forutsetninger. De som hevder at vårt eget rettsoppgjør ikke var hardt, ser dessuten bort fra de uformelle konsekvensene straffeprosessene antakelig fikk. Også ettervirkningene må etter mitt syn med i vurderingen av om oppjøret i Norge var mildt eller ikke. Rettsoppgjøret var ikke uten videre overstått når de dømte hadde sonet straffene sine. Mye kan tyde på at landssvikoppgjøret ble et «sosialt jordskjelv» som rystet det norske samfunnet, og at etterdønningene ble langvarige (Borge 1997a). Det er dermed grunn til å tro at oppjørets indirekte, sosiale virkninger har overgått de direkte (Lønning 1995, Furre 1995).

Forsoningen som uteble

Jusprofessoren Johs. Andenæs, som selv sto sentralt på anklagersiden under rettsoppgjøret, har hevdet at oppjøret psykologisk sett gjorde det lettere å bli tatt inn fellesskapet igjen: «At den som har tatt sin straff, dermed har gjort opp regnskapet med samfunnet, er et argument som har hatt stor betydning i kampen mot den sosiale boikott» (Andenæs 1979). Andenæs ser altså rettsoppgjøret som et vilkår for nasjonal forsoning. Personlig tror jeg at han overvurderer folks vilje til å forsones seg med landssvikerne, og behandle dem på lik linje med andre mennesker. Den 17. mai 1945, vel én uke etter at de tyske styrkene i Norge hadde kapitulert, ble NS-folk gjennom avisannonser pålagt å ikke vise seg utendørs. NS-fami-

lier som likevel pyntet sine barn og sendte dem ut på gaten, opplevde at barna deres snart kom inn igjen, tilredt av spyttklyser og slag (Dahl 1995).

Viljen til forsoning var ikke stor våren 1945. Men hvor lenge varte den sosiale diskrimineringen av mennesker som hadde stått på «feil side» i krigsårene? Det har vært vanlig å regne den sosiale boikotten som et kortvarig fenomen. I litteraturen sies det at problemet ble løst av den økonomiske høykonjunkturen etter krigen, som førte til at de fleste forræderidømte på kort tid kom inn i arbeidslivet igjen (Bull 1982).¹⁰ Jeg tror at antakelsen om kortlivet diskriminering tar for lett på de langsiktige og mindre målbare, sosiale virkningene av krig og oppgjør. Det at de dømte fant sysselsetting, innebærer ikke nødvendigvis at de ble godtatt på like fot med andre arbeidstakere. Tidligere NS-folk har fortalt om utfrysing og hviskekampanjer på arbeidsplassene mange år etter krigen (Ringnes 1995). Og skal vi vurdere de sosiale følgene under ett, må vi også ta med forhold utenfor arbeidslivet. Hvor lang tid tok det før de landssvikdømte igjen kunne ha normal omgang med naboene sine, eller med slektninger som hadde stått på motstandssiden i okkupasjonsårene? De sosiale konsekvensene rammet dessuten ikke bare de dømte selv, men ofte familiene deres også. NS-barn er vår tids navn på en gruppe mennesker der mange har opplevd systematisk og grell mobbing gjennom barne- og ungdomstiden (Olden 1988).

Stigmatisering

Etter mitt syn tyder mye på at «quislingene» fikk en tilleggsstraff som domstolene ikke rådde over, og som de involverte aktorer og dommere neppe forestilte seg. De dømte ble i mange tilfeller utstøtt og sosialt brennemerket. I virkeligheten var dette kanskje den hardeste straffen de fikk. Når juristene som planla landssvikoppjøret sannsynligvis ikke var i stand til å forutse straffeprosessenes sosiale konsekvenser, henger det trolig med sammen at deres profesjon i liten grad har trening i å se uformelle, samfunnsmessige

¹⁰ I en spørreundersøkelse blant tidligere NS-medlemmer 1972–1973 svarte en del respondenter at de aldri kom i normalt arbeid igjen etter krigen (Larsen 1998).

implikasjoner av domstolenes avgjørelser. Rettsoppgjøret vårt ble juristenes oppgjør, og de forholdt seg til landssvik som en ny, «teknisk» form for kriminalitet.

Etnologen Anne Eriksen mener at knapt noen annen gruppe i etterkrigssamfunnet har vært så stigmatiserte som de var med i NS under krigen (Eriksen 1995). Trolig har den sosiale stempelingen av de dømte også vært verre enn brennemerkningen kommunistene ble utsatt for på 1950-tallet, i den norske McCarthytiden. Et uttrykk for stigmatiseringen av de landssvikdømte er det stabile minnet om hvilke personer som var NS-medlemmer under okkupasjonen, en kunnskap som tilsynelatende er blitt holdt ved like i generasjoner. Statsviteren Stein Ugelvik Larsen har gjennomført to intervjuundersøkelser om NS i folks minne, den første i 1972, andre gang i 1981 (Larsen 1998).¹¹ Begge undersøkelsene hans tydet på at minnet om NS har vært holdt i live gjennom etterkrigstiden. I 1981 var 30 prosent av de spurte i stand til å navngi ett til tre tidligere NS-medlemmer på hjemstedet sitt. Hver tiende spurte kunne peke ut fire eller flere NS-folk. Trettiseks år etter frigjøringen kunne altså 40 prosent av den norske befolkningen fremdeles identifisere NS-medlemmer i lokalsamfunnet.

Rettsoppgjøret kan etter mitt syn ha bidratt til å stemple de dømte og til å skape bitterhet blant dem, blant annet fordi oppgjøret sementerte svart-hvitt-tenkningen som hadde oppstått i befolkningen under okkupasjonen. Straffeprosessene kan derimot i mindre grad sies å ha lagt et grunnlag for forsoning. Når forsoningen ble så vidt vanskelig, skyldtes det vel å merke ikke bare oppgjøret, men også handlingene noen av de dømte hadde begått. Jussen kan imidlertid ikke frasi seg ansvaret for sine sosiale ringvirkninger (Lønning 1995). Min oppfatning at rettsoppgjøret kan ha motvirket forsoning, synes rimelig når vi ser på hvilke motiver som lå bak oppgjøret. Forsoning med «unasjonale individer» var ikke noe framtrede hensyn. Hevn og straff var gjennomgangstonen i London-regjeringens radiosendinger og likeledes i de illegale avisene (Eriksen og Halvorsen 1995), og slike holdninger preget planleggingen av oppgjøret (Kolsrud 1994). Dette var også i

¹¹ Spørreundersøkelsen i 1972 ble gjort av *Gallup*, mens det i 1981 var *Norsk Opinionsinstitutt/Aftenposten* som var ansvarlig for gjennomføringen.

samsvar med innstillingen hos nordmenn flest. Folk ville ha gjen-gjeldelse, og helst på så bred og omfattende basis som mulig (Ustvedt 1990). Oppgjøret kan i praksis altså ha stengt ytterligere for en forsoning, og vi skal nå se nærmere på hvorfor jeg mener det fikk en slik virkning.

Oppgjøret motvirket forsoning

Kunne et annerledes oppgjør i det hele tatt kunne ha dempet motsetningene, og fremmet forsoning mellom nordmenn? Høyres John Lyng sa i Stortinget i 1952 at bitterheten var blitt større enn nødvendig. Jeg tror Lyng hadde rett, et annet oppgjør kunne sannsynligvis ha lettet forsoningsprosessen noe. Men hva kunne konkret vært gjort på annet vis, om målet hadde vært at landet skulle komme over de indre konfliktene krigen hadde skapt? Vi kan slå fast at et rettslig oppgjør i en eller annen form ikke var til å komme utenom etter frigjøringen. Våren 1945 var det et folkekrav myndighetene ikke kunne ignorere. Norske kollaboratører hadde dessuten begått grunnlovstridige og kriminelle handlinger. Quislings høyforræderi 9. april 1940 og NS-regimets forsøk på å endre forfatningen måtte få rettslig etterspill, sammen med vold, tortur og angiveri.

Et oppgjør måtte komme. Flere har imidlertid hevdet at landssvikoppjøret fikk for stort omfang, fordi alle de «små» kollaboratørene ble trukket for retten. Konsekvensen var at tusener ble internert, dømt og ofte brennemerket som unasjonale individer for beskjedne forseelser. Oppgjøret kan derfor ha skapt mer forbitrelse enn nødvendig, og de sosiale ettervirkningene ble antakelig tyngre enn de ville blitt etter et mer begrenset oppgjør. Johs. Andenæs er blant dem som mener at færre burde vært satt på tiltalebenken (Andenæs 1979). Myndighetene skulle etter Andenæs' mening ha fulgt den gamle oppskriften for oppgjør med opprørsbevegelser. En skulle ha hengt lederne og latt de andre løpe, skriver han. Spørsmålet er selvsagt om befolkningen i 1945 ville ha godtatt et redusert oppgjør, uten å ta loven i sine egne hender.

Årsaken til at rettsoppjøret fikk så store dimensjoner, var at medlemskap i NS ble kriminalisert som landssvik. Her skiller Norge seg fra de andre landene i Vest-Europa, som skilte mellom aktive nazister og ubetydelige partimedlemmer, også kalt medlø-

pere. De sistnevnte ble normalt ikke straffeforfulgt i andre land, fordi de ble regnet som lite belastet. I Norge, derimot, forekom ikke kategorien medløper under oppgjøret. Også passive NS-medlemmer ble straffet, og det på en måte som kunne brennemerke dem sosialt. I tillegg til bøter og eventuell fengselsstraff kom rettighetsbortfall og tap av offentlig stilling.¹² Å miste jobben var for mange av de dømte et hardt slag, som de aldri kom over (Larsen 1998). Alle medlemmene av NS var i prinsippet å regne som nazister og landssvikere, og de skulle straffes deretter. En konsekvens av denne linjen var sannsynligvis at det norske rettsoppgjørets sosiale virkninger også kom til å ramme mennesker en i andre land ville sett som harmløse medløpere. Også landssvikerbetegnelsen ble sannsynligvis en tilleggsstraff for de dømte. Ordet gikk inn i dagligtalen, og kan ha stemplet tusener av mennesker det ellers ville vært lettere å føre tilbake til samfunnet igjen.

Landssvikerbetegnelsen

Landssvikerne ble tilsynelatende en sosial kategori, en gruppe mennesker som ble tillagt en serie negative egenskaper. Johs. Andenæs beskriver den suggestive makten ordet landssviker viste seg å ha (Andenæs 1979). Med ett slag ble alle NS-folk plassert i samme bås, uten hensyn til mangfoldet i motivene deres for å være med i NS, eller deres faktiske handlinger. Idealistiske tenåringsgutter som hadde meldt seg frivillig til kampene på Østfronten, torturister, eldre ektepar som var blitt villedet av de nazifiserte avisene, alle var de alen av samme stykke. En psykologisk effekt av landssvikerbetegnelsen ble dessuten at mange mennesker holdt det enkelte NS-medlem ansvarlig for de verste forbrytelsene som ble begått under okkupasjonen. Landssvikstemplet slo på den måten alle NS-folk i hartkorn med de mest belastede personene. Karakteristisk for tendensen er den gjengse oppfatningen om at *Gestapo*-agenten Henry Rinnan var en typisk representant for de som ble dømt under rettsoppgjøret. Ved siden av Quisling selv er Rinnan den mest kjente av de som ble tiltalt for landssvik. Rinnans sak er imidlertid ikke representativ for flertallet av NS-medlem-

¹² 1167 av de passive NS-medlemmene, de tidligst dømte, fikk fengselsstraffer (Ustvedt 1990).

mene, slik mange nordmenn nok tror den dag i dag. Bare en liten del av de som hadde tilhørt NS ble, som Rinnan, dømt for angiveri, tortur og drap (Larsen 1998).

Avisenes omtale av rettssakene gjorde sitt til å stemple landssvikerne, og førte til at de ble forbitret. Pressen hadde få hemninger mens oppgjøret pågikk. Tiltaltes navn sto der svart på hvitt. Avisreferatene var gjerne sterkt farget, og det kom sjelden noe positivt på trykk om de tiltalte. Enkelte aviser gjorde flittig bruk av uttrykket «angiver» i rettsreferatene, selv når tiltalen ikke omfattet så alvorlige forhold (Rønneberg 1997). Rettssakene gikk for åpne dører, og pressen fikk tilgang til sensitive personopplysninger. Avisene fungerte som rettsoppgjørets gapestokk, og medvirket samtidig til at sjablongmessige oppfatninger om «den andre siden» fikk feste seg i folks bevissthet. Uthengningen i media gjorde det ganske sikkert vanskeligere for de dømte å vende tilbake til samfunnet igjen som likeverdige borgere etter soningen. Og avisomtalen må i tillegg også ha skapt problemer for de tiltaltes barn og ektefeller.

Også interneringsbølgen i mai 1945, og fangebehandlingen utover våren og sommeren, kan ha bidratt til å skape bitterhet, og til å vanskeliggjøre forsoning. En viktig årsak er at frivillige motstandsfolk ble gitt anledning til å assistere politi og fengselsvesen i oppgjørets første måneder. Spørsmålet er om myndighetene hadde noe annet valg ved frigjøringen. Situasjonen var ustabil. Et bevæpnet folkeoppbud krevde å få delta i oppgjøret, på et tidspunkt da ordensmakten var svekket. Halvparten av landets politifolk var i mai 1945 suspendert på grunn av NS-medlemskap under okkupasjonen (Ringdal 1987).

Internering og fangebehandling

Oppunder 30 000 mistenkte landssvikere ble arrestert i frigjøringsdagene, og plassert i fengsler og provisoriske leire. Flesteparten av de internerte var menige NS-medlemmer. Arrestasjonene skulle etter planen foretas av politiet, med assistanse fra mannska-per avgitt fra motstandsbevegelsens hjemmestyrker (HS). Daværende rikspolisjef Andr. Aulie har beskrevet hvordan samarbeidet mellom politi og motstandsfolk fungerte i praksis (*St.melding nr. 64*, 1950). Frykten for selvtelt viste seg til en viss grad å være begrunnet, sier han. HS-menn innbrakte mistenkte landssvikere

for internering uten å være autorisert til dette av de lokale politimestrene: «Det synes som om de fleste som var utstyrt med HS-merke mente seg berettiget til å delta i arrestasjonene ...» HS' patruljer arresterte dessuten personer som ikke fantes på politiets arrestlister. Politiet forsøkte å løslate dem som var innbrakt uten arrestordre, men måtte oppgi dette på grunn av protester fra hjemmestyrkenes folk. Rikspolisjef Aulie beklaget siden at mange mennesker dermed ble satt i varetekt uten noe rettslig grunnlag. Han forsvarte imidlertid politiets handlemåte med at den var nødvendig, fordi enkelte personer måtte beskyttes mot privat justis.

I tillegg til at hjemmestyrkene fikk arrestere sine slagne fiender, ble de også betrodde vaktholdet over dem. Langtfra alle i de midlertidige vaktmannskapene viste seg tilliten verdig, ifølge Aulie. Mishandling forekom i fengslene og i de provisoriske leirene. Og slag og spark, straffeeksersis og liksom-henrettelser fant trolig sted i større skala enn hittil antatt. Noen steder måtte politiet, tross mannskapsmangel, sette av egne folk til å passe på at frivillige vakter ikke forgrep seg på landssvikfanger. Det er nærliggende å ty til psykologiske forklaringer på enkelte frivilliges overgrep mot samarbeidsfolkene, et fenomen som også er kjent fra andre frigjorte land. Undertrykt hevnløst kunne få utløp, uten fare for gjengjeldelse. Folk som selv hadde vært passive under okkupasjonen, kunne få en «krigsinnsats» å vise til, en personlig andel i seieren over NS. En annen psykologisk forklaring på tilfellene av brutalitet kan utledes av selve motstandskampens innretning under okkupasjonen (Dahl 1995). Motstandsbevegelsen hadde valgt det norske NS som sin hovedmotstander, og oppfordret til en «isfront» mot partimedlemmene. Nå slo denne holdningen åpent ut som hat og forakt. Med kontant maktbruk og tung bevæpning demonstrerte mange motstandsfolk dessuten at NS virkelig hadde vært en farlig motstander, og at deres kamp mot NS-regimet hadde vært hard.

Hjemmefrontens innflytelse

Hjemmefronten fikk som sagt betydelig innvirkning på London-regjeringens arbeid med å forberede rettsoppgjøret. Det er nærliggende å anta at hevnmotivet dermed ble mer framtrædende enn om regjeringen Nygaardsvold hadde valgt å begrense motstands-

bevegelsens innflytelse over lovutformingen. Landssvikanordningen fra 1944 var opprinnelig ført i pennen hjemme i Norge, av en hemmelig komité med jurister fra Hjemmefronten. Johs. Andenæs sier bestemmelsen bar preg av at den var forfattet av personer fra motstandsbevegelsen, av «... folk som etter hele sin innstilling måtte ha et strengt syn på dem som sviktet den nasjonale front» (Andenæs 1979). Hjemmefrontens kompromissløse holdning til NS må etter min oppfatning ses i sammenheng med måten den hadde valgt å innrette motstandskampen på. Motstandsarbeidet i Norge rettet seg hovedsakelig mot NS-regimet og de ideologiske framstøtene derfra, og stort sett bare indirekte mot den tyske okkupanten (Grimnes 1983). Landssvikanordningen stadfestet at NS var hovedfienden, og rettferdiggjorde at Hjemmefronten hadde konsentrert seg om å bekjempe Quislings regime (Borge 1997a).

Som tidligere nevnt var det i flere land tautrekking mellom motstandsbevegelse og myndigheter om hvilken form oppgjøret skulle få. På motstandshold ville en ofte skjerpe straffene og utvide personkretsen som skulle straffeforfølges. I tillegg ville motstandsorganisasjonene at oppgjørene skulle markere klare, moralske skiller mellom motstand og forræderi. De frigjorte lands myndigheter var til sammenlikning mer opptatt av å få straffeprosessene overstått, slik at samfunnet så fort som mulig kunne bringes tilbake til en normal situasjon. Motstandsbevegelsens innflytelse over oppgjøret ble tilsynelatende større i Norge enn i land som Danmark og Nederland (Borge 1997b). Og denne innvirkningen var i Norge ikke begrenset til lovgivningsfasen. En rekke jurister som hadde sittet i Hjemmefrontens lovutvalg, fikk viktige posisjoner i rettsapparatet da oppgjøret tok til (Larsen 1998). De fikk dermed dømme landssvikerne ut fra lover de selv hadde vært med på å utforme. Etter frigjøringen ble et av lovutvalgets medlemmer riksadvokat, en annen ble justitiarius i Eidsivating lagmannsrett, mens en tredje ble direktør for *Erstatningsdirektoratet*, som skulle ta hånd om den økonomiske siden av oppgjøret.

En annen av motstandsbevegelsens fremste jurister, O.C. Gundersen, ble ved frigjøringen utnevnt til justisminister. Han ble dermed politisk ansvarlig for avviklingen av oppgjøret. Hjemmefrontens leder Paal Berg hadde vært høyesterettsjustitiarius før krigen, en stilling han nå vendte tilbake til. Alt i alt må vi kunne si at jurister med bakgrunn fra motstandskampen kom til å prege rettsopp-

gjøret, men det er ikke mulig å svare på om domstolenes praksis ble strengere av den grunn. I hvilken grad var Hjemmefrontens jurister i stand til å dømme sine fiender upartisk, og utvise rimelighet? Hjemmefrontens innflytelse over rettsoppgjørets planlegging og gjennomføring fikk imidlertid ganske sikkert en annen følge, idet landssvikoppgjøret fikk mindre legitimitet blant de tiltalte enn det ellers kunne fått. For flere av dem, kanskje endog for flertallet, ble motstandsbevegelsens rolle under oppgjøret et argument for å avvise straffeprosessene som seierherrenes justis (Larsen 1998). Denne oppfatningen av rettsoppgjøret har neppe fremmet de dømmes vilje til å reflektere kritisk over sin egen og NS' rolle i krigsårene.

Vi har nå sett hvordan enkelte trekk ved oppgjørets gjennomføring kan ha hemmet forsoningen etterpå. Det er imidlertid også en mulig tilleggsforklaring på hvorfor det norske oppgjøret fikk sosiale ettervirkninger som gjorde veien til nasjonal forsoning ekstra tornefull. Tar vi utgangspunkt i at oppgjørets konsekvenser henger sammen med vårt nasjonale selvbilde, kan vi kanskje se landssvikoppgjøret som et ledd i den norske nasjonsbyggingen (Borge 1997a).

Rettsoppgjøret som nasjonsbygging

I statsvitenskapen bruker vi begrepet «nasjonsbygging» om statlige tiltak som hjelper til å skape et nasjonalt fellesskap, ved å knytte bånd mellom statens territorium og innbyggerne. Nasjonsbygging går i praksis gjerne ut på å framskaffe nasjonale symboler som egner seg for å fremme og styrke nasjonal enhet. Målet er politisk stabilitet og oppslutning om samlende institusjoner, på tvers av lokale lojaliteter, religion og etnisitet (Østerud 1996, Hobsbawm og Ranger 1984). Krig styrker normalt de patriotiske følelsene i en befolkning, og kan medvirke til å danne eller befeste en nasjonal tilhørighetsfølelse. Også etterkrigsoppgjør kan brukes til å skape nasjonalt samhold, og til å støtte opp under et nasjonsbyggingsprosjekt (Rousso 1991). Vi kan anta at oppgjørene fikk denne sorten virkninger i flere av de vesteuropeiske landene som ble frigjort fra tysk okkupasjon. Den franske forfatteren Albert Camus skrev i 1945 at nasjoner som forsømmer sine politiske utrenskninger, samtidig forspiller en sjanse til nasjonal fornyelse

(Rousso 1991). Det kan likevel være grunn til å tro at oppgjørets nasjonsbyggende dimensjon ikke ble like framtrepende i alle landene det her er tale om. Sammenliknet med Norge var både Danmark og Nederland eldre og mer etablerte nasjoner, som i større grad kunne ta sin nasjonale identitet for gitt. Oppgjøret bidro nok til å styrke nasjonalfølelsen også i disse landene, men betydningen av denne effekten lar seg trolig ikke jevnføre med de tilsvarende virkningene av straffeprosessen i Norge (Borge 1997b).

Etter min oppfatning kan vi i Norges tilfelle si at rettsoppgjøret kom til å spille en særlig viktig rolle i nasjonsbyggingsprosessen. Oppgjøret var ikke ledd i noen bevisst strategi for å fremme det norske nasjonsprosjektet, men dette ble ikke desto mindre en viktig, situasjonsbestemt sideeffekt av straffeprosessene. Norge var i 1940 ennå en ung nasjonalstat, som bare 35 år i forveien hadde skilt seg ut fra unionen med Sverige. Okkupasjonen og rettsoppgjøret inntraff dermed i en relativt tidlig fase i nasjonsbyggingen, hvor det var behov for samlende, nasjonale symboler. Landssvikoppgjøret fikk trolig en viktig symbolfunksjon, idet det fordelte skylden på en autoritativ måte og bekreftet krigstidens forestilling om et skarpt og entydig kvalitetsskille mellom gode nordmenn og forrædere. Svart-hvitt-bildet fra rettsoppgjøret har gjennom hele etterkrigstiden stått sentralt i den norske selvforståelsen. Verken krigen eller oppgjøret kunne imidlertid ha tjent et slikt formål om ikke de faktiske historiske hendene var blitt bearbeidet til tjenlige, nasjonale symboler. Anne Eriksen sier at kollektivtradisjonen har satt krigens begivenheter og personer inn i et enkelt svart-hvitt-skjema, som igjen har gjort det mulig å bruke mytene til å framheve folkets enhet. Myten om samholdet under krigen, da alle nordmenn var motstandere av nazismen, har styrket den norske, nasjonale identiteten (Eriksen 1995). Men det å fremme nasjonalfølelsen på dette viset medførte samtidig sosiale kostnader for de menneskene som personifiserte sviket, og som derfor ble støtt ut av det nasjonale fellesskapet. Rettsoppgjørets symbolfunksjon kan dermed ha hemmet den sosiale integreringen av de dømte, og kan samtidig ha gjort det verre å føre dem tilbake til samfunnet igjen.

Forsoning i dag?

Berge Furre har spurt om tiden nå er inne for forsoning mellom krigens motparter (Furre 1995). Selv var han ikke sikker: «Er det for tidleg, eller kanskje for seint?» Mange vil undre seg over om emnet fortsatt kan ha noen aktualitet. Til dette er å si at tiden, som vi har sett, ennå ikke har leget sårene fra krigen og oppgjøret. Avstand i tid kan dessuten være en forutsetning for å drøfte forsoning, fordi bare tiden gir nødvendig følelsesmessig distanse til de historiske begivenhetene. Temaet opptar fortsatt mange av dem som opplevde krigen og rettsoppgjøret, ikke minst de dømte selv. Og skal emnet diskuteres, er det viktig at det skjer mens noen fra krigsgenerasjonen ennå er i live. Forsoningsspørsmålet har dessuten spesiell relevans for de rundt 100 000 etterkommerne etter dem som ble dømt for landssvik. Også NS-barn har som nevnt vært truffet av oppgjørets sosiale konsekvenser, ofte i form av trakassering og isolasjon. Noen av dem forteller dessuten at de har levd i en permanent identitetskonflikt, slitt mellom sin egen foreldreløjalitet og samfunnets fordømmelse av de samme foreldrene (Larsen 1995). For noen NS-barn vil forsoning, slik vi her forstår begrepet, trolig kunne redusere identitetsproblemet og deres følelse av å stå utenfor det nasjonale fellesskapet.

Hos en del mennesker vil det uansett være motforestillinger mot bruken av ordet «forsoning» i vår sammenheng. Dette gjelder nok framfor alt personer som selv tilhørte den «rette siden» i krigårene. I denne gruppen ser enkelte forsoningstanken som en trussel mot sin egen historieforståelse, og særlig mot det klare, moralske skillet mellom gode nordmenn og landssvikere. Mange jøssinger vegrer seg derfor mot forsøk på å gjøre bildet av de dømte mindre ensidig negativt. Reaksjonene mot fjernsynsserien *I solkorsets tegn*, som NRK sendte tidlig på 1980-tallet, illustrerer skepsisen (Eriksen 1995). I programmene lot Haagen Ringnes tidligere NS-folk komme til orde, slik at de selv kunne fortelle hva de hadde gjort i okkupasjonsårene, og hvordan de tenkte den gangen. Atskillige seere ble provosert av fjernsynsserien, trolig fordi quislingene på skjermen ga inntrykk av å være ganske alminnelige nordmenn, ikke mennesker en uten videre kunne avvise som onde og svikefulle.

Dersom den tradisjonelt entydige historieverjonen får noen

flere gråtoner, kan det antakelig gagne forsoningsprosessen. Et problem for mange er imidlertid at den «rette siden» da må gi konsesjoner til den tapende parten. Nyansering, i betydningen historisk revisjonisme, vil nemlig innebære at en prøver å forstå samarbeidsfolkene på deres egne premisser, i stedet for bare å fordømme dem som umoralske (Figueiredo 1995). Noen vil mene at en dermed står i fare for å unnskyld og dekke over kollaboratørenes forbrytelser, samtidig som en svekker befolkningens mentale beredskap mot nynazisme (Larsen 1994). Enkelte vil også være bekymret for at motstandsbevegelsens innsats skal framstå som redusert når okkupasjonshistorien får flere sjatteringer. *Dagbladets* Arne Skouen gir uttrykk for denne typen holdninger når han ironiserer over yngre historikers nyanseringsforsøk. Det er jo likevel ikke så sikkert at den ene part hadde rett, og den andre urett, sier han (Skouen 1995). Selv mener jeg at en mer analytisk og mindre følelseladd tilnærming til dette avsnittet i norsk historie ikke i seg selv trenger å medføre noen fraskrivelse av skyld og ansvar. Å forstå er ikke uten videre det samme som å tilgi.

Om vi nå tar utgangspunkt i at det i dag er ønskelig å fremme forsoning, må vi spørre hvem som kan medvirke til en slik prosess, og hva de hver for seg kan gjøre. Vi kommer ikke utenom at de som selv opplevde krigen, må bidra. Og jeg tror personlig at representanter fra begge leirer må gi innrømmelser dersom det skal skje en skrittvis bevegelse i retning av mer forsonlige holdninger. Jeg tror imidlertid også at enkelte samfunnsinstitusjoner kan hjelpe til med å sette en slik prosess igang.

Hvordan kan jøssingene bidra?

«Den rette siden» har størst potensial for å fremme forsoning, fordi den fremdeles har et moralsk og politisk hegemoni over dem som tapte krigen. Dette overtaket har ofte vært brukt til å formidle et ensidig fordømmende bilde av motparten, et bilde som har preget nordmenns kollektive forståelse av NS-medlemmene. Jøssingene har hatt den avgjørende makten til å sette ord på det som hendte under okkupasjonen. Det er Hjemmefrontens synspunkter som har rådet grunnen i mediene, og i skolens lærebøker. Om kjente motstandsfolk i dag skulle ta initiativ til forsoning, kan det derfor ha stor symbolsk betydning. Paradoksalt nok kan det kanskje

være lettere for aktive motstandsfolk å innta en mer forsonlig holdning til taperne, enn for nordmenn som var passive i okkupasjonsårene. Flere har antydnet at de ivrigste hevnerne etter frigjøringen var de som selv hadde gjort minst, mens folk som selv hadde lidd, ofte hadde et mindre fordømmende syn på den tapende part (Dahl 1995). Krigens seierherrer kan altså gi det tyngste bidraget til forsoning, vel å merke om de er villige. Problemet er imidlertid at nordmenn fra «rett side» sannsynligvis har få incentiver for å nyansere krigstidens fiendebilde, og de vil derfor være lite motivert for å gjøre dette.

Hvis de likevel skulle ønske å medvirke til forsoning, vil det hjelpe om de letter på sitt krav om at de forræderidømte skal angre på rettsoppgjørets premisser. Den typiske innstillingen hos jøssingene har vært at tidligere NS-folk skal være ydmyke, beklage sine feil og innrømme sin skyld. Og først når de har erkjent sitt svik, kan de bli opptatt i samfunnet igjen (Bull 1982). For de dømte har det imidlertid vært psykologisk vanskelig å godta oppgjørets landssvikerstempel. De fleste NS-folk avviste at begreper som landssvik og forræderi kunne brukes til å beskrive deres handlinger (Larsen 1998). Ytterst få tidligere NS-medlemmer har da også villet angre offentlig. Det fremste unntaket er Asbjørn Elden, en av flere NS-folk som lot seg intervjuet i den nevnte fjernsynsserien om NS tidlig på 1980-tallet. Elden var imidlertid den eneste av de intervjuede som angret sin NS-fortid.

Et annet bidrag fra rett side vil trolig være om de i dagens ordskrifte kan avstå fra å bruke betegnelsen «landssvikere» om motparten. Begrepet ble som nevnt konstruert i London under okkupasjonen, og introdusert gjennom Landssvikanordningen av 1944. Bakgrunnen var at en ønsket å ramme de mange menige NS-medlemmene, men uten å måtte ty til straffelovens strenge bestemmelser, der minstestrafen for forræderi var 3 års fengsel (Andenæs 1987). Det lå med andre ord praktiske, situasjonsbetingede og tidsavgrensede hensyn bak det nye lovbruddet landssvik, som ikke hadde noen nedre strafferamme. Ordet var derimot ikke ment som en permanent kategorisering av en stor gruppe nordmenn. Selve ordet landssvik fikk imidlertid en selvstendig og varig virkning, fordi det ved sin appell til folks følelser bidro til å stemple de dømte. Ennå i dag er det vanskelig for mange fra krigs-

generasjonen å legge bort begrepet.¹³ En som i denne forbindelse demonstrerer vilje til nytenkning og forsoning, er derimot Johs. Andenæs, som tidligere i år nevnte et alternativt og mindre stigmatiserende navn på NS-medlemmene. Andenæs uttalte i et fjernsynsintervju at NS-folkene burde vært kalt *opprørere* istedenfor landssvikere (*Dagsrevyen* 31.3.98).

Gir en avkall på landssvikerbetegnelsen, kan det samtidig åpne for at en frigjør seg noe fra de emosjonelle og de stereotype forestillingene ordet bringer med seg. Dermed kan det også bli litt lettere å prøve å forstå kolloboratørenes motiver gjennom å leve seg inn i en kompleks situasjon. Her som ellers gjelder trolig regelen om at jo mindre en vet om andre mennesker, desto lettere er det å klistre negative merkelapper på dem. Går en nærmere inn i enkeltskjebner blant rettsoppgjørets saker, er det min erfaring at en ofte blir slått av at hvem som helst kunne havnet på «feil side», gitt at visse betingelser hadde vært til stede. For unge mennesker var det oftest utslagsgivende hvilken påvirkning de fikk fra familien og fra omgivelsene ellers. I andre tilfeller kunne tilfeldigheter og små hendelser bli avgjørende for at en person gikk til NS.

Den før omtalte Arne Skouen ga i anledning frigjøringsjubileet i 1995 et eksempel på enkelte jøssingers motvilje mot å frigjøre seg fra den tradisjonelle oppfatningen av landssvikerne. I en avisartikkel tar han avstand fra tanken om forsoning, som var framme i debatten om markeringen av 50-årsminnet. Skouen drar fram to eksempler på landsmenn som tilhørte den «gale siden», begge mennesker han jevnlig ser i Oslos gater: torturisten i *Gestapos* tjeneste og offiseren som kommanderte eksekusjonspelotongen til å skyte norske patrioter. Om de to hadde rukket ham hånden til forsoning, ville han ha gitt seg lov til å overse den, skriver han. Skouen gjør det imidlertid lett for seg selv når han bruker de mest belastede individene til å representere landssvikerne. Og slik unngår han å ta forsoningsspørsmålet på alvor. Selvsagt skjønner vi at han nødvendig vil trykke hånden til de to personene han nevner. Problemet med Skouens argumentasjon er at handlingene han beskri-

¹³ Ole Kristian Grimnes finner det interessant at endog profesjonelle historikere, som Kåre Lunden og Hallvard Tjelmeland, fremdeles holder fast på bruken av det emosjonelle ordet landssvik (Grimnes 1990).

ver, ikke er representative for majoriteteten av de dømte. Bare 3–4 % av NS' medlemmer ble dømt for angiveri (Wiesener 1985), mens 8 % ble straffet for voldshandlinger (Larsen 1998). Skouens bruk av ekstreme eksempler formidler et uriktig helhetsbilde av menneskene på «den andre siden». Og han medvirker på samme tid til å opprettholde stigmatiseringen av alle som i sin tid ble dømt for landssvik.

Hvordan kan samfunnet bidra?

Samfunnets eventuelle bidrag til en forsoningsprosess kan i første rekke bestå av symbolske forsoningshandlinger. I praksis kan dette innebære å myke opp det tradisjonelle fiendebildet av landssvikerne, eller å erkjenne at det også er begått urett mot folk som hadde stått på «feil side». Berge Furre har pekt på at symbolske forsoningstegn i stor grad har uteblitt i etterkrigstiden (Furre 1995). Verken statsministre, biskoper eller NHO-formenn holdt i årene etter krigen kraftfulle taler der de oppfordret befolkningen til å forsones seg med de dømte og deres familier, og til ikke å gi dem negativ særbehandling, skriver Furre. Hadde talene blitt holdt, ville de bitre og uforsonlige blitt færre, og samfunnet hadde vunnet flere tilbake, hevder han. Furre har trolig rett i at denne typen holdningsskapende utspill fra autoritetspersoner i det norske samfunnet kunne ha mildnet de sosiale følgene av krigen og oppgjøret. Mangelen på slike initiativer skyldes nok til dels at de sosiale konsekvensene ble oversett eller undervurdert i samtiden, men vi kan også anta at enkelte har unnlatt å mane til forsoning fordi det ville ha provosert opinionen. Sokneprest Henrik Ljostveits tilfelle illustrerer hvordan slike utspill kunne bli mottatt. Ljostveit holdt i februar 1946 en radioandakt hvor han med utgangspunkt i det kristne kjærlighetsbudet oppfordret til forsoning med landssvikerne: «... det er ikke klokt å støte store deler av vårt folk ut i bunnløs ulykke.» Prekenen førte til en storm av sinte telefoner til NRKs sentralbord, og *Dagbladet* mistenkeliggjorde sokneprestens motiver ved å gjengi usanne rykter om at sokneprestens datter hadde hatt intime forbindelser med tyskere. Avisen trykket også uttalelser fra en anonym «kirkelig autoritet», som sa at det burde slås hardt ned på Ljostveits utspill. Vedkommende presiserte samtidig at Kirkens

syn på ingen måte var det samme som Ljostveits (*Varden* 26.2. 1946).¹⁴

Et eksempel på en nyere og mindre kontroversiell forsonings-handling er talen stortingspresident Kirsti Kolle Grøndahl holdt i Stortinget 8. mai 1995: «... i dag ser vi klarere at det var lidelser på begge sider av fronten. Det er også en av grunnene til at ikke alle nordmenn tar fullt glede i vår glede i dag.» Stortingspresidenten viste deretter til NS-barna, og innrømmet at de hadde fått lide fordi deres fedre valgte feil side. Men Grøndahl kritiserte verken norske myndigheter eller «gode nordmenn» for den ublide behandlingen mange NS-barn fikk etter krigen. Jeg vet at Grøndahls forsiktige formuleringer likevel ga noen NS-barn følelsen av at de for første gang ble anerkjent som likeverdige norske borgere, ved at de fikk en sympatierklæring fra myndighetene. Eksempelet viser hvordan selv beskjedne konsesjoner fra samfunnets side kan oppleves som viktige forsoningstegn av spesielt berørte mennesker.

Samfunnsinstitusjoner kan trolig også hjelpe fram forsoning dersom de gjør jubileer og markeringer med tilknytning til krigen noe mindre entydige i form og budskap. Offentlige minnehøytideligheter har hittil vært lite forsonende, fordi det blir fokusert på de absolutte moralske verdiene troskap og svik (Eriksen 1995). Motstandsheltene feires og hylles som nasjonale ikoner, kollaboratørene fordømmes eller forties. Per Lønning skriver om hvordan også Kirkens talsmenn ved slike høve har omtalt krigsårene på en ureflektert og enkel måte, og fastspikret perspektivet der «vi» er på den rette siden og «de andre» er på den gale siden (Lønning 1995). De offisielle markeringene av 50-årsminnet for frigjøringen danner etter mitt syn ikke noe unntak fra mønsteret jeg nå har beskrevet. Det er naturlig å se de offisielle jubileenes entydighet på bakgrunn av det jeg alt har sagt om krigens og rettsoppgjørets nasjonsbyggende virkning. Symbolfunksjonen til disse historiske begivenhetene er med andre ord med på å stenge for at minnemarkeringene skal få et mer nøytralt og reflekterende preg. Trolig må vi som nordmenn rett og slett gi avkall på noe av krigens glans, og dens status som samlende nasjonalsymbol, dersom samfunnet

¹⁴ Den samme Ljostveit hadde i 1941 holdt en kringkastingspreken med klar front mot NS-regimet. Andakten hans førte dengang til at NS forlangte å få lese gjennom manus til radioprekener før de gikk ut over eteren (Norrman 1998).

skal kunne bidra til forsoning. Det er imidlertid usikkert om det norske samfunnet er villig til å betale en slik pris for å medvirke til å lege noen av sårene krigen etterlot.

De dømtes bidrag til forsoning

Forsoning er som sagt en kontroversiell tanke for mange som i sin tid sto på «den rette siden». Blant de landssvikdømte er motviljen naturlig nok mindre. Forsoning i vår betydning vil jo først og fremst gavne dem selv og familiene deres. Det er mennesker fra «den andre siden» som i mange tilfeller har følt seg utstøtt og brennemerket gjennom etterkrigstiden. Og deres følelse av å stå utenfor fellesskapet er blitt forsterket av at de har utgjort en minoritet i det norske samfunnet. En gruppe tidligere NS-folk sendte alt i oktober 1946 et anonymt rundskriv til flere aviser. I teksten ga de uttrykk for sitt ønske om enighet mellom landsmenn: «Det er ikke hevn, men forsoning vi ønsker. (...) Vi vil ikke ha noe skille i folket, men være de første til å rekke hånden fram» (*Dagsavisen* 25.10.46). Viljen til forsonende utspill er trolig fortsatt til stede på «feil side», men hva kan de gjøre? Svaret er sannsynligvis at også tidligere NS-folk må gå i seg selv og revurdere noen fastlåste standpunkter. Uåpnede historiske skap finnes altså ikke bare på «den rette siden» (Hagtvet 1997).

Trolig vil det bli psykologisk lettere for de forræderidømte å gi noen innrømmelser dersom tidligere motstandsfolk samtidig blir mer nyanserte i synet på sine gamle fiender, blant annet ved å gi avkall på landssvikerbetegnelsen. Men blant de landssvikdømte vil det likevel være mentale sperrer mot å tenke nytt om rollen de spilte i okkupasjonsårene. Dette kan skyldes bitterhet og følelsen av å være blitt urettferdig behandlet. Jeg tror dessuten at etterkrigssamfunnets fordømmelse i seg selv har vært til hinder for selvransakelse. Hos mange tidligere NS-medlemmer er en psykologisk selvforsvarsmekanisme blitt aktivert. Resultatet er at holdninger de hadde i okkupasjonsårene, er blitt innkapslet. Ved trofast å forsvare sine ungdomsidealer, det vil si alt NS sto for og gjorde, holder de på sin selvrespekt og identitet. Et annet forhold som vanskeliggjør kritisk selvrefleksjon, er samholdet de dømte imellom. Rettsoppgjøret skapte solidaritet mellom alle som fikk landssvikstemplet, til tross for at deres handlinger og motiver jo

var vidt forskjellige. Om noen av dem skulle stå fram og angre offentlig, bryter de med denne solidariteten. Det å selv påta seg landssvikerrollen innebærer å utlevere sine nålevende og avdøde NS-venner til etisk deklassering (Lønning 1995). Derfor er og blir nevnte Asbjørn Elden en enslig svale med sin bot og anger på fjernsynet. Tidligere NS-folk mener da også at Elden forrådde de andre NS-medlemmene med sine bekjennelser (Larsen 1995).

Spørsmålet er hvilke holdninger de gamle «quislingene» må vurdere på nytt, om de vil fremme forsoning. Deres tendens til å bortforklare ubehagelige sider ved NS er en praksis som ganske sikkert motvirker forsoning. Vi kan si at NS-medlemmene i sin tid valgte ut en flik av bevegelsens sammensatte ideologi. De valgte ut det de hadde behov for, eller subjektivt mente var det viktigste (Dahl m.fl. 1990). Mange av dem har holdt fast ved sin personlige og selektive oppfatning av hva NS sto for. Følgen er at atskillige moderate NS-folk den dag i dag ikke kjenner til ideologiens og regimets nattsider, eller ikke vil se dem (Skodvin 1998). I henhold til de tidligere NS-folkenes egen historieverisjon hadde partiet to hovedmål i okkupasjonsårene: å bringe Norge gjennom okkupasjonen med minst mulig tap av menneskelige og materielle verdier, og å sørge for at Norge skulle få friheten tilbake i fall Tyskland skulle vinne krigen (Schreiner 1998).¹⁵ Mot det siste punktet kan innvendes at hvis Tyskland virkelig hadde vunnet krigen, ville ikke Norge dermed ha blitt en fri og suveren stat igjen. Landet hadde trolig kommet under permanent tysk dominans. Påstanden om at NS hadde to hovedmål utelater dessuten en sentral målsetting for NS i krigsårene, nemlig å få gjennomført *Nyordningen* av samfunnet. I realiteten var denne et storstilt revolusjonsforsøk, uønsket av det store flertall i befolkningen. De dømte kan trolig medvirke til forsoning om de erkjenner at både *Nyordningen* og NS' styre som sådan var bygd på en nasjonalsosialistisk ideologi, som også hadde innslag av raseteorier og antisemittisme. Erkjennelser av dette

¹⁵ Kjell Blich Schreiner er redaktør av avisen *Folk og land*. Avisen utgis av *Institutt for norsk okkupasjonshistorie* (INO), som er en sammenslutning av tidligere NS-medlemmer. INO samler og formidler historisk materiale og muntlige kilder, i håp om at okkupasjonsforskningen med årene skal gi et mindre fordømmende bilde av NS-medlemmenes motiver og handlinger.

slaget sitter langt inne hos mange tidligere NS-folk.¹⁶ Et annet bidrag fra dem som en gang sto på «feil side» ville være om de vedgikk at Quislings regime på urettmessig vis prøvde å avskaffe det norske demokratiet, og å omvelte samfunnsordningen. Det ville nok også være til hjelp for forsoningen om tidligere NS-medlemmer nå i ettertid, ut fra det vi vet om forbrytelsene til deres tyske allierte, kunne medgi at de støttet gal side under krigen. At mange av dem handlet ut fra idealistiske og personlig aktverdige motiver, endrer ikke på dette.

Sluttkommentar

Til slutt kan vi spørre oss om ikke forsoningsprosessen nå er i ferd med å bli fullført, i den forstand at oppgjørets sosiale ettervirkninger simpelthen glir over med tiden. Sinnene har mildnet med årene, sier Grimnes. Og det følelsesladde landssvikernavnet faller ikke lenger fullt så lett på tungen (Grimnes 1984). Samtidig har den åpne, sosiale diskrimineringen av de dømte og deres familier avtatt. Og minnet om NS er ikke lenger så skarpt. En intervjuundersøkelse jeg selv foretok i 1996, stadfester at det blir færre som kan huske hvem NS-folkene i nabolaget var.¹⁷ Kun 19 prosent av de spurte i 1996 hadde kjennskap til tidligere NS-medlemmer på sitt hjemsted, mot 40 prosent 15 år tidligere. Andelen som hadde slik kjennskap, var altså halvert siden Stein U. Larsens forrige undersøkelse. Bakgrunnstallene fra 1996 viser imidlertid at det var store regionale forskjeller i svarene. I landkommuner var det flere som kunne navngi tidligere NS-folk, enn tilfellet var i bykommuner. I Trøndelag, og på Østlandet utenom Oslo, er det fortsatt

¹⁶ Statsviteren Bernt Hagtvat reiste ved årsskiftet 1997–1998 en debatt i *Aftenposten* om hvorvidt det enkelte medlem av NS pådro seg et personlig medansvar for jødedeportasjonene fra Norge i 1942–1943. I debattinnlegg fra tidligere NS-folk og andre i kretsen rundt INO benektet de kategorisk at et slikt individuelt ansvar kunne foreligge. Deres avvisende svar er i seg selv ikke helt urimelig. Jødeaksjonene skjedde på tysk initiativ, og vi må tro at de fleste menige NS-medlemmer var uvitende om jødernes videre skjebne. Det interessante ved svarene fra INO-miljøet var imidlertid at de heller ikke ville innrømme at NS hadde hatt innslag av antisemittisme, eller at Quislings regime hadde vært delaktig i jødedeportasjonene.

¹⁷ Foretatt av *Opinion A/S* i desember 1996.

29 prosent av befolkningen som har kunnskap om hvilke personer og familier som en gang tilhørte NS.

Minnet om NS har bleknet. Men er folks syn på de dømte blitt mildere og mer forsonlig av den grunn? Noen har hevdet at det motsatte faktisk er tilfelle, med andre ord at oppfatningene om NS nå er blitt mer entydig negative enn noensinne. Grunnen sies å være at minnet i økende grad blir frigjort fra de historiske realitetene. Ungdommen har ikke førstehånds kjennskap til den norske okkupasjonskonteksten, men de er desto bedre kjent med Hollywoods versjon av andre verdenskrig som en kamp mellom *good guys* og *bad guys*. Tendensen er følgelig at den historiske nazismen, både i Norge og internasjonalt, mer og mer blir oppfattet som ondskap satt i system (Eriksen 1995). Gamle NS-folk har i intervjuer hevdet at det faktisk var mindre belastende å være tidligere NS-medlem på slutten av førtitallet enn sist på åttitallet. Like etter krigen visste folk tross alt hva NS hadde stått for, og hva medlemmene hadde gjort. I våre dager blir de gamle NS-folkene bare assosiert med den tyske nazismens konsentrasjonsleirer, hevder de selv (Christensen 1988). Er denne beskrivelsen riktig, må vi kunne si at tiden ikke bare medfører glemsel, den også kan motvirke forsoning. Stigmaet opprettholdes, om enn i en annen form enn i den første etterkrigstiden. Er dette en riktig analyse av de holdningene folk flest i dag har til dem som ble dømt for landsforræderi etter krigen?

Min intervjuundersøkelse fra 1996 kan også her gi oss noen konkrete holdepunkter. På spørsmål om de ville hatt noe imot å få en nabo med tidligere NS-tilknytning svarte hele 81 prosent av de spurte nei. I 1981 var det til sammenlikning bare 51 prosent som svarte nei på samme spørsmål. Og i 1970 var kun 41 prosent positive til å få en nabo med NS-fortid (Larsen 1998). Et interessant trekk ved svarfordelingen i 1996 er for øvrig at det ikke er noen sammenheng mellom de spurtes alder og svaret de ga på nevnte spørsmål. Selv de eldste er altså blitt mer forsonlige i sitt syn på NS-folk, om vi skal dømme etter svarene på dette spørsmålet. Jeg stilte i tillegg et spørsmål om hvorvidt alle NS-folkene under krigen var å betrakte som nazister. Bare 33 prosent av alle de spurte sa seg i 1996 enig i at alle NS-folk var nazister, mens 40 prosent mente at nazistene bare var de som utførte spesielt brutale handlinger. Tilsvarende svarandeler var i 1981 på henholdsvis 55 og 33 pro-

sent.¹⁸ Også svarene på dette spørsmålet gir oss dermed grunn til å anta at holdningene faktisk blir mer forsonlige, i betydningen mindre fordømmende og mer nyanserte. Heller ikke i dette tilfellet varierte svarene i nevneverdig grad med de spurtes alder.

Holdningenes utvikling over tid er likevel ikke så entydig som bildet jeg nå har tegnet. Såpass mange som 45 prosent av respondentene svarte i 1996 at de ville hatt noe imot å stemme på en person som hadde vært medlem av NS, eller som hadde hatt annen tilknytning til partiet. Denne andelen var faktisk høyere enn i 1981 og 1970, da henholdsvis 42 og 35 prosent ga uttrykk for tilsvarende motvilje mot å stemme på kandidater med NS-fortid.¹⁹ Tendensen i svarene på dette spørsmålet er altså stikk motsatt den vi kan lese ut av de andre svarfordelingene jeg har gjengitt. Interessant nok var det i 1996 flere som uttrykte skepsis til å stemme på tidligere NS-folk blant yngre respondenter, enn det var i de eldre aldersgruppene.²⁰ I sum viser nok likevel mine tall fra 1996 at holdningene i befolkningen gradvis blir mer forsonlige, og vi må tro at de fleste nordmenn i dag er innstilt på å behandle de landssvikdømte og deres barn på lik linje med andre mennesker. Vi skal likevel ikke overse at en betydelig del av det norske folk stadig gir uttrykk for et lite forsonlig syn på tidligere landsforrædere. Og det er nok heller ingen tvil om at ordene NS, nazist og landssvik fremdeles er følelsesladde for mange nordmenn som opplevde krigsårene og rettsoppgjøret, uavhengig av om de var på «rett» eller på «gal» side den gangen.

Jeg tror ikke at de sosiale ettervirkningene av krigen og rettsoppgjøret er overstått, og en forsoning i vår forstand kan altså ikke sies å foreligge. Jeg tror imidlertid at de sosiale følgene av oppgjøret har fått en annen karakter enn tidligere. I de første tiårene etter frigjøringen sto NS' virksomhet under krigen, og landssvikoppgjøret, sentralt i befolkningens bevissthet. Krigen og dens konsekvenser

¹⁸ Spørsmålet ble ikke stilt i 1970.

¹⁹ Svarene fra 1970 er ikke uten videre sammenliknbare her, fordi menyen av svaralternativer var andre enn i 1981 og 1996.

²⁰ I gruppen under 30 år var 42 % imot å stemme på tidligere NS-medlemmer, mens det blant folk i alderen 30–44 år var 45 % som uttrykte slik skepsis. Til sammenlikning var det 39 % og 36 % som ga dette svaret i de to eldste aldersgruppene, det vil si henholdsvis 45–59 år og 60 år og eldre.

angikk på et vis hele samfunnet. «Alle» visste hvem NS-familiene var, og viljen til å inkludere «unasjonale elementer» i fellesskapet var ikke alltid til stede. Det var for mange nordmenn tilsynelatende legitimt å diskriminere, endog trakassere, individer som kunne identifiseres med «den gale siden». På slutten av 1990-tallet er situasjonen en annen. Det er etter alt å dømme bare et mindretall i befolkningen som ennå opplever krigens etterdønninger som en realitet. Jeg sikter her til mennesker som selv tilhører utsatte grupper, som tidligere NS-folk, NS-barn og «tyskertøser». Mange av disse lever i frykt for at de selv eller deres familie skal oppleve ubehageligheter på grunn av fortiden. For det store gross av nordmenn, derimot, er hendingene under og like etter okkupasjonen i ferd med å bli fjern historie og overleverte myter. De ofte uklare forestillingene folk flest har om «nazismen» og om krigsårenes norske NS-bevegelse, forbindes nok bare sjelden med konkrete personer i nærmiljøet, og gir dermed neppe utslag i diskriminerende atferd.

Ole Kristian Grimnes har vel rett i at nordmenn flest med årene er blitt noe mildere innstilt til de tidligere landssvikerne, men det er muligens et tankekors at denne utviklingen nok for det meste skyldes glemsel, og at nye generasjoner er kommet til. Holdningsendringen kan derimot neppe føres tilbake til noen aktiv innsats for nasjonal forsoning fra det norske samfunnets side. Sett fra utlandet vil det kanskje virke underlig at nettopp i Norge, landet som engasjerer seg så sterkt for fred og forsoning på det internasjonale plan, er en tilsynelatende fortsatt ikke i stand til å bilegge egne interne konflikter med opphav i andre verdenskrig.

Takk til Stein Ugelvik Larsen, Bernt Haqtvet og Hans Fredrik Dahl for kommentarer til tidligere utkast. Jeg vil også takke Norsk institutt for okkupasjonshistorie (INO) for å ha skaffet til veie kildemateriale.

Kilder

Dagsavisen 25.10.46.

Dagsrevyen (NRK) 31.3.98.

Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English,
Oxford 1986.

St.melding nr 64 (1950).

Varden 26.2.46

Litteratur

- Andenæs, Johs. (1979): *Det vanskelige oppgjøret*. Oslo.
- Andenæs, Johs. (1987): *Et liv blant paragrafer*. Oslo.
- Borge, Baard (1987b): *Krig, oppgjør og nasjonal konsensus*. Harstad.
- Borge, Baard (1997a): «Landssvikoppgjøret – eit 'sosialt jordskjelv' .» *Syn og Segn* 1/1997.
- Borge, Baard (1992): *NS og makten*. Hovedoppgave i sammenliknende politikk, Bergen.
- Bull, Edvard (1982): *Norge i den rike verden 1945–1975*. Oslo
- Chr. Christensen (1988): *Den andre siden*. Oslo.
- Dahl, Hans Fredrik m.fl. (1990): *Den norske nasjonalsosialismen*. Oslo.
- Dahl, Hans Fredrik (1992): *En fører for fall*. Oslo.
- Dahl, Hans Fredrik (1995): «Seier'n på norsk.» *Dagbladet* 7.5.1995.
- Eriksen, Anne (1995): *Det var noe annet under krigen. 2. verdenskrig i norsk kollektivtradisjon*. Oslo.
- Eriksen, Knut Einar og Terje Halvorsen (1995): *Frigjøring*. Oslo.
- Figueiredo, Ivo de (1995): «En norsk historikerstrid?» *Nytt Norsk Tidsskrift* 4, 1995.
- Furre, Berge (1995): «Tida lækjer visst ikkje alle sår.» *Aftenposten* 20.5.1995.
- Gammeltoft-Hansen, Hans (1983): «Rettspleie og rettsoppgjør.» *Tidsskrift for rettsvitenskap*.
- Grimnes, Ole Kristian (1990): «Historieskrivingen om okkupasjonen.» *Nytt Norsk Tidsskrift* 2, 1990.
- Grimnes, Ole Kristian (1983): *Norge under okkupasjonen*. Oslo.
- Grimnes, Ole Kristian (1984): *Overfall*. Oslo.
- Hagtvet, Bernt (1997): «Selvransakelse begge veier.» *Aftenposten* 10.12.97.
- Henke, Klaus og Hans-Dietrich Woller (red.) (1991): *Politische Säuberung in Europa*. München.
- Hjelle, Eivind Otto (1995): «Elverumsfullmakten.» I Dahl, H.F. (red.): *Norsk krigsleksikon*. Oslo.
- Hobsbawm, Eric og Terence Ranger (1984): *The Invention of Tradition*. Cambridge.
- Kolsrud, Ole (1994): *The Treason Trials in Norway – Harsh, Just or Lenient?* Artikkel til internasjonal konferanse om det norske rettsoppgjøret i komparativt perspektiv, Goethe-instituttet i Bergen, 25.–26.11.1994.
- Larsen, Stein Ugelvik (1995): «De skriver om seg selv. Dokumentarlitteraturen om dem på 'den gale siden' .» I Birkeland, Larsen m.fl. (red.): *Nazismen i norsk litteratur*. Oslo.

- Larsen, Stein Ugelvik (1994): *How to Bring New Ideas on the Overall Understanding of the Rettsoppgjøret*. Artikkel til internasjonal konferanse om det norske rettsoppgjøret i komparativt perspektiv, Goethe-instituttet i Bergen, 25.–26.11.1994.
- Larsen, Stein Ugelvik (1998): «The settlement with Quisling and his followers in Norway.» I Larsen, S.U. (red.): *Modern Europe after Fascism*. New York.
- Lønning, Per (1995): «Mellom to jubileer.» *Aftenposten* 26.5.1995.
- Norrman, Ragnar (1998): *Quislingkyrkan. Nasjonal samlings kyrkopolitik 1940–45*. Skellefteå.
- Novick, Peter (1968): *The resistance versus Vichy*. New York.
- Olden, Asgeir (1988): *Fødd skuldig*. Oslo.
- Ringdal, Nils Johan (1987): *Mellom barken og veden. Politiet under okkupasjonen*. Oslo.
- Ringnes, Haagen (1995): «Vinne – med anstand.» *Dagbladet* 29.4.1995.
- Rouso, Henry (1991): «L'epuration. Die politische Säuberung in Frankreich.» I Henke og Woller (red.): op.cit.
- Rønneberg, Erling (1997): «Fra krigens år og det som fulgte». Særtrykk fra *Østlandets Blad*.
- Schreiner, Kjell Blich (1998): «Selvransakelse.» *Folk og Land* 1/1998.
- Skodvin, Magne (1998): «Nasjonal samling og 'Jødeproblemet'.» *Aftenposten* 1.2.1998.
- Skouen, Arne (1995): «Forsoningens pris.» *Dagbladet* 7.5.1995.
- Ustvedt, Yngvar (1990): *Det skjedde i Norge 1945–1952*. Oslo.
- Wiesener, Albert (1985): *Lys over landssvikoppgjøret. Det må ikke gå mørklagt over i historien*. Oslo.
- Østerud, Øyvind (1996): *Statsvitenskap. Innføring i politisk analyse*. Oslo.